Тітко Ельвіра Валентинівна,
доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного права, європейської та євроатлантичної інтеграції
Факультету права та міжнародних відносин Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Мусієнко Кирило Олександрович,
здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Факультету права та міжнародних відносин Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сучасні глобальні виклики, зокрема збройні конфлікти, міграційні кризи та соціальні трансформації, актуалізують необхідність переосмислення підходів до захисту прав людини. Особливої уваги в цьому контексті потребують особи з інвалідністю як одна з найменш захищених категорій населення.

У міжнародному праві приділяється значна увага забезпеченню прав людини та формуванню ефективних механізмів їх захисту. Особливої актуальності набуває питання правового забезпечення соціально вразливих категорій населення, зокрема дітей, біженців і осіб похилого віку. У цьому ж контексті необхідно розглядати питання захисту прав осіб з інвалідністю, які й досі зазнають систематичних порушень своїх прав у різних країнах світу. На жаль, Україна не є винятком.

У сучасних умовах воєнного стану на території України спостерігаються численні порушення прав представників різних соціальних груп. Однак особливо вразливими до негативного впливу чинників, спричинених збройним конфліктом, залишаються особи з інвалідністю. Вони зіштовхуються з низкою серйозних викликів, серед яких — відсутність безбар'єрного доступу до об'єктів критичної інфраструктури, зокрема укриттів, а також нехтування їхніми особливими потребами під час евакуаційних заходів.

Ситуацію ускладнює також поширене в суспільстві упереджене ставлення до осіб з інвалідністю, що перешкоджає їхній повноцінній інтеграції в соціокультурне середовище. З огляду на стрімке зростання кількості таких осіб унаслідок бойових дій, подібна суспільна реакція є вкрай неприйнятною.

За офіційною інформацією Київської міської державної адміністрації, станом на травень 2024 року лише у столиці України проживало понад 150

тисяч осіб з інвалідністю. У глобальному вимірі, за оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, їх кількість перевищує один мільярд. Саме наявність таких масштабних статистичних показників стала одним із чинників, що спонукали міжнародну спільноту до усвідомлення необхідності формування єдиного комплексу правових стандартів, покликаних забезпечити ефективний захист прав осіб з інвалідністю.

На основі аналізу міжнародно-правових актів, що містять положення щодо прав осіб з інвалідністю, можна дійти висновку, що саме Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю акумулює переважну більшість ключових сучасних міжнародних стандартів у сфері захисту прав цієї соціальної групи. Саме тому провідні держави світу, зокрема країни Європейського Союзу, під час формування національного законодавства у відповідній сфері орієнтуються насамперед на положення зазначеної Конвенції.

Не стала винятком і Україна, яка, підписавши 24 вересня 2008 року Конвенцію та Факультативний протокол до неї, а також ратифікувавши ці документи 16 грудня 2009 року, розпочала процес поступового впровадження нових стандартів у національне правове поле. Відтоді імплементація положень Конвенції визначається одним із пріоритетних завдань виконавчої влади України [2].

Зокрема, одним із ключових напрямів державної політики у сфері захисту прав осіб з інвалідністю визначено створення безбар'єрного середовища, що забезпечує рівні можливості для представників цієї соціальної групи та сприяє їхній інтеграції в соціокультурний простір. Практична реалізація цього завдання передбачає переосмислення наявної системи соціальних послуг з метою формування сприятливого середовища, що стимулює соціальну активність та сприяє підвищенню рівня автономії осіб з інвалідністю.

Проте процес адаптації відповідних міжнародних стандартів до національного законодавства України відбувався досить повільно. Лише через два з половиною роки після ратифікації Конвенції Кабінет Міністрів України постановою від 1 серпня 2012 року затвердив Державну цільову програму «Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року [7].

У межах реалізації статті 35 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, у 2012 році уряд України підготував і подав до Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю першу національну доповідь, у якій було детально висвітлено прогрес, досягнутий державою з моменту ратифікації Конвенції, а також окреслено основні виклики, що постали у процесі виконання відповідних міжнародних зобов'язань [2].

Однак, з огляду на те, що зазначений звіт не був представлений для публічного обговорення, зокрема серед представників спільнот осіб з інвалідністю, низка організацій, що опікуються захистом прав цієї соціальної групи, подали до Комітету альтернативну доповідь щодо виконання Україною положень Конвенції.

Порівняльний аналіз змісту офіційної та альтернативної доповідей засвідчує, що уряд України охарактеризував виконання положень Конвенції як задовільне, аргументуючи це відповідністю чинного національного законодавства основним положенням Конвенції. Натомість альтернативний звіт, підготовлений представниками громадянського суспільства, представив більш об'єктивну та критичну картину, наголошуючи на конкретних фактах порушень прав осіб з інвалідністю, які мають місце на практиці [2].

З метою подальшої імплементації положень Конвенції на національному рівні, Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю, розглянувши обидві доповіді, надав свої заключні зауваження та рекомендації. Ці зауваження стали важливим орієнтиром для оцінки ефективності зусиль України у сфері реалізації прав осіб з інвалідністю. У коментарі Комітету було визнано наявність певних позитивних зрушень, зокрема докладання державою зусиль для імплементації положень Конвенції. Водночас було вказано і на низку системних недоліків та неналежне виконання окремих міжнародних зобов'язань, що залишаються актуальними на сьогодні.

Надалі в Україні продовжували впроваджувати міжнародні стандарти у сфері захисту прав осіб з інвалідністю з урахуванням зауважень, викладених Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю у його коментарях. Зокрема, у 2016 році розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено «План заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року» [9].

У тому ж 2016 році було видано Указ Президента України «Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю». При цьому слід відзначити тенденцію, що цей документ, як і всі прийняті до нього нормативні акти з метою імплементації положень Конвенції, мав переважно декларативний характер. Він був спрямований на заохочення, захист і забезпечення повного та рівного здійснення всіх прав людини і основоположних свобод у всіх сферах суспільного життя, що передбачено положеннями Конвенції, а також на вжиття заходів щодо поваги гідності, властивої всім людям без винятків [10].

У подальшому, у відповідь на рекомендації, викладені в коментарі Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю, 19 грудня 2017 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України». Цим законом, зокрема, було передбачено внесення змін до значної кількості законодавчих актів. Суть цих змін полягала у заміні термінів «інвалід», «дитина-інвалід», «інвалід з дитинства» та «інвалід війни» на «особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю», «особа з інвалідністю з дитинства» та «особа з інвалідністю внаслідок війни» [5]. Таким чином, ці терміни почали відповідати офіційному перекладу Конвенції та Факультативного протоколу до неї [2; 16]. Саме цей невиправлений станом на 2012 рік недолік національного законодавства визначався у коментарі Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю як один із ключових.

5 жовтня 2020 року український уряд подав зведені другий та третій звіти про виконання Конвенції за період 2015–2019 років, які було направлено до Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю. Проаналізувавши зміст цих доповідей, можна констатувати, що значного прогресу у впровадженні стандартів Конвенції в національне законодавство України та виконанні зобов'язань за нею за вказаний період досягнуто не було. До того ж організаціями громадянського суспільства знову було подано альтернативний звіт, що свідчить про наявність на практиці проблем із забезпеченням захисту прав осіб з інвалідністю, передбачених положеннями Конвенції [2].

Недостатню ефективність процесу імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство України підтверджує також той факт, що після внесення
у 2017 році змін до законодавчих актів щодо відповідної термінології, яка стосується осіб з інвалідністю, лише через три роки — у лютому 2020 року — уряд ухвалив постанову, якою було внесено відповідні зміни до законодавства в цілому.

Об'єднані друга та третя доповіді України були розглянуті Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю у серпні 2024 року. Загалом Комітет висловив задоволення формальним змістом доповіді та наданими додатковими матеріалами. Водночас окрема увага була зосереджена на суттєвих недоліках у сфері захисту прав осіб з інвалідністю. Зокрема, відповідно до коментарю Комітету, термінологія, яка використовується в Україні, досі не відповідає вимогам Конвенції, що, у свою чергу, спричиняє дискримінаційне ставлення до осіб з інвалідністю в суспільстві. Крім того, у національному законодавстві продовжує застосовуватися медична модель інвалідності, що свідчить про недостатню професійну підготовку та обмежене розуміння прав осіб з інвалідністю серед законодавців.

Проаналізувавши стан імплементації стандартів щодо праці та зайнятості осіб з інвалідністю, передбачених статтею 27 Конвенції, Комітет повторно висловив занепокоєння через низький рівень зайнятості вказаної соціальної категорії та існування значних бар'єрів на шляху до працевлаштування.

Наразі процес імплементації міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю в Україні здійснюється у межах затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 2021 року «Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року» [8].

Слід відзначити, що Україна шляхом ратифікації Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю у 2009 році, а також багатьох інших документів у сфері захисту прав людей з інвалідністю, зробила суттєві кроки для інтеграції відповідних міжнародних стандартів у національне законодавство [2]. Аналізуючи положення чинних нормативно-правових актів у відповідній сфері щодо наявності спеціальних положень в умовах воєнного стану, можна виявити низку прогалин. Зокрема, низка основоположних прав і свобод людини і громадянина, у тому числі відповідних прав осіб з інвалідністю, зокрема в період воєнного стану, відповідно до статті 64 Конституції України, не підлягає обмеженню. Водночас у рамках дії такого правового режиму можуть встановлюватися окремі обмеження інших прав і свобод із чітким визначенням строку їх дії [3]. Окремо слід зазначити, що ключові для воєнного стану закони України, зокрема «Про правовий режим воєнного стану», «Про національну безпеку України», «Про військово-цивільні адміністрації», а також Стратегія воєнної безпеки України та більшість підзаконних нормативно-правових актів, розроблених на виконання цих законів, не містять спеціальних норм, які враховували б особливі потреби осіб з інвалідністю в умовах воєнного стану [4; 11; 13; 15].

Водночас положення щодо осіб з інвалідністю містяться у статтях 9, 10 та 14 Закону України «Про оборону України», які передбачають соціально-економічний захист ветеранів з інвалідністю. Також у пункті 57 Стратегії національної безпеки України зазначається, що «Людський капітал – запорука майбутнього України. Для його розвитку необхідно… забезпечити особам з інвалідністю повну інклюзію у суспільство, рівність прав і можливостей на доступ до сервісів і послуг, роботи, відпочинку та активного соціального життя» [12; 14]. Особливу важливість мають положення щодо осіб з інвалідністю, передбачені статтями 7, 9, 11 та 18 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», якими закріплюється право таких осіб на соціальний захист, доступ до житла, працевлаштування та медичних послуг [6].

Водночас, з огляду на обмежені ресурси та складність логістики в умовах воєнного стану, практичне застосування цих норм залишається проблематичним. У свою чергу, потреба у вдосконаленні правового регулювання відповідної сфери є очевидною, особливо враховуючи значне зростання кількості осіб з інвалідністю через збройний конфлікт, як серед військових, так і серед цивільного населення. Додатково, виникає низка викликів для захисту прав осіб з інвалідністю, характерних саме для умов збройного конфлікту. Відповідні спеціальні положення, спрямовані на ефективне подолання таких труднощів, відсутні в національному законодавстві України, що робить проблеми цієї категорії осіб надзвичайно гострими.

Серед прав осіб з інвалідністю, реалізація яких найчастіше опиняється під загрозою внаслідок появи специфічних викликів в умовах воєнного стану, можна виділити:

1. Право на найбільш досяжний рівень здоров'я, яке гарантується статтею 25 Конвенції про права осіб з інвалідністю [2]. Ключовим викликом для його реалізації в умовах збройного конфлікту є те, що значна кількість медичних закладів, які надавали спеціалізовану допомогу особам з інвалідністю, була зруйнована або стала недоступною через триваючий конфлікт. Це суттєво обмежило можливості осіб з інвалідністю отримувати необхідну медичну та реабілітаційну допомогу. Особливо актуальною ця проблема є у регіонах, де тривають активні бойові дії, а також на тимчасово окупованих територіях. Так, відповідно до даних, наданих Управлінням Верховного Комісара ООН з прав людини, станом на травень 2022 року було зруйновано близько сорока та пошкоджено близько п'яти ста медичних закладів [17, с. 19].

2. Право на достатній життєвий рівень та соціальний захист, визначене статтею 28 Конвенції про права осіб з інвалідністю [2]. Реалізація цього права значно ускладнилася через складні економічні умови під час збройного конфлікту, що призвело до суттєвого скорочення фінансування державою соціальних програм, завдяки яким особи з інвалідністю могли отримувати пільги, безоплатні послуги тощо.

3. Право на доступність, яке гарантується статтею 9 Конвенції про права осіб з інвалідністю [2]. Для реалізації цього права першочерговою є безбар'єрна інфраструктура, що дозволяє маломобільним категоріям осіб безперешкодно пересуватися населеними пунктами та вільно відвідувати будь-які заклади. В умовах недостатньої законодавчої бази щодо забезпечення безбар'єрності, а також через позицію про недоцільність її розвитку в умовах воєнного стану, приватні підприємці та місцева влада часто не вживають необхідних заходів для створення доступного середовища для осіб з

інвалідністю. Проте виконання вимог безбар'єрності не слід вважати несвоєчасним під час воєнного стану. Навпаки, як зазначалося, в ході збройного конфлікту кількість осіб з інвалідністю зростає, що робить критично важливим забезпечення для них гідних умов у населених пунктах, де не ведуться активні бойові дії.

Окремо варто звернути увагу на складність дотримання прав осіб з інвалідністю під час їх евакуації з районів, де тривають активні бойові дії. Зокрема, йдеться про необхідність забезпечення умов, які дозволяють швидко та безперешкодно транспортувати представників відповідної соціальної категорії до більш безпечних місць: наявність спеціально обладнаного транспорту, навчання осіб, які здійснюють евакуацію, основам поводження з особами з різними видами інвалідності тощо [17, с. 26].

Безперечно, чимало порушень прав осіб з інвалідністю трапляються на тимчасово окупованих територіях. Повсякденними є випадки недотримання окупаційними військами міжнародних стандартів щодо захисту прав осіб з інвалідністю. Найчастіше такі порушення стосуються нехтування забезпеченням доступності з урахуванням особливих потреб осіб з інвалідністю (порушення статті 9 Конвенції), обмеження свободи пересування (порушення статті 19 Конвенції), застосування насильства (порушення статті 16 Конвенції) та відмови у наданні медичної допомоги (порушення статті 25 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю). До того ж, зважаючи на те, що російська федерація є державою-учасницею Конвенції, усі перелічені вище дії порушують статтю 11 цього документа, яка передбачає, що «Держави-учасниці вживають… усіх необхідних заходів для забезпечення захисту й безпеки осіб з інвалідністю… в збройних конфліктах…» [2].

За таких обставин державі надзвичайно важливо максимально оперативно та ефективно вдосконалювати своє законодавство, підлаштовуючи його під актуальні виклики сьогодення. У цьому плані особливо корисним може бути використання досвіду провідних європейських партнерів України. Так, проаналізувавши досвід ефективного впровадження міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю у національне законодавство таких країн, як Франція, Німеччина та Італія, можна помітити ряд спільних ознак, притаманних відповідному процесу в усіх обраних державах. Зокрема, в усіх цих країнах метою національних програм, які так чи інакше стосувалися впровадження міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю, було визначено ефективне забезпечення захисту прав людини завдяки своєчасному оновленню законодавчої бази та динамічній взаємодії державної влади і механізмів врядування з урахуванням потреб суспільства.

До того ж в усіх визначених країнах при впровадженні міжнародних стандартів у національне законодавство першочергово здійснювалася імплементація тих положень, які не суперечили вже існуючим конституційно закріпленим правам людини та не ускладнювали їх забезпечення. Коли ж необхідно було впроваджувати до національного законодавства стандарти щодо якісно нових для нього понять, пріоритет надавався внесенню змін, які відповідно до ратифікованих міжнародних договорів слід було здійснити одразу до конституційних норм. Після цього під положення Конституції адаптовували всі інші нормативно-правові акти. При цьому, як правило, нововведені права осіб з інвалідністю не були відірваними від уже наявних у національному праві понять, а навпаки — розширювали сферу застосування останніх. Такий підхід здійснювався для сприяння позитивному впливу впроваджених стандартів на розбудову соціальної держави та прогрес суспільства.

Зважаючи на успішність впровадження інклюзивних стандартів у різних сферах суспільного життя обраних країн, що стало можливим завдяки вдосконаленню правового регулювання відповідних сфер у національному законодавстві, можна дійти логічного висновку про доцільність врахування проаналізованих особливостей процесу імплементації міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю при формуванні правової бази в цій сфері в Україні. Водночас у сучасних умовах важливо не лише переймати позитивний європейський досвід, а й розробляти та застосовувати власні унікальні напрацювання, оскільки навіть у провідних країнах світу не існує абсолютно досконалого механізму захисту прав осіб з інвалідністю.

До того ж особлива роль повинна відводитися не лише законодавчому впровадженню міжнародних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю у правову систему України, а й здійсненню конкретних заходів, спрямованих на їх практичну реалізацію. Зокрема, в нашій державі останніми роками активно впроваджуються окремі сучасні цифрові рішення для осіб з інвалідністю, які створюють зручні механізми реалізації їхніх прав. Такі інструменти не лише сприяють узгодженню наявного в Україні цифрового функціоналу для осіб з інвалідністю, а й встановлюють високі стандарти у відповідній сфері, до рівня яких прагнуть досягти навіть провідні європейські країни.

Наприклад, для забезпечення безперешкодного доступу осіб з інвалідністю до державних послуг на платформі «Дія» створено функціонал для отримання соціальної допомоги, протезування та багатьох інших корисних послуг. У столичному додатку «Київ. Цифровий» передбачено чимало інклюзивних опцій, зокрема версію додатку для людей з вадами зору. Особливу увагу при розгляді інклюзивних можливостей цього застосунку слід звернути на те, що

наразі Київська міська державна адміністрація спільно з комунальним підприємством «Головний інформаційно-обчислювальний центр» у співпраці зі студентами Факультету права та міжнародних відносин Київського столичного університету імені Бориса Грінченка розробляє мапу доступності, яка повністю задовольнить потреби людей з інвалідністю в актуальній інформації щодо безбар'єрності закладів, установ, укриттів, пішохідних ділянок тощо.

Станом на квітень 2025 року у додатку «Київ. Цифровий» вже відображається перша версія мапи доступності, проте робота з її вдосконалення та подальшого наповнення бази даних триває. Повноцінна реалізація такого проєкту сприятиме вільному залученню усіх людей без винятку до соціокультурного життя столиці, а також сприятиме реалізації Цілей сталого розвитку ООН (зокрема Цілей № 9 та № 11) [18].

Водночас такі ініціативи потребують активної підтримки для більш ефективного впровадження, що допоможе полегшити та покращити рівень життя осіб з інвалідністю, особливо в умовах воєнного стану. На нашу думку, після завершення збройного конфлікту з російською федерацією, з огляду на суттєве збільшення числа людей з інвалідністю, зокрема через значну кількість ветеранів, які отримали серйозні поранення в ході бойових дій, Україна не лише має всі шанси стати інклюзивною столицею Європи, а й зобов'язана це зробити задля забезпечення комфортних умов життя для всіх людей без винятку.

Отже, незважаючи на наявний прогрес у впровадженні міжнародно-правових стандартів захисту прав осіб з інвалідністю до національного законодавства України, залишається значний обсяг невирішених питань. Значна частина міжнародних стандартів досі не врахована у багатьох нормативно-правових актах, зокрема в тих, що регулюють специфічні аспекти правового режиму воєнного стану.

Варто підкреслити, що лише прийняття законів не є достатнім для кардинальних змін у сфері інклюзії в Україні. Для досягнення суттєвого прогресу необхідно підвищувати рівень свідомості громадян щодо особливих потреб осіб з інвалідністю та важливості їх повноцінного залучення до суспільного життя без бар'єрів. Досягнення цієї мети має забезпечуватися реалізацією комплексних державних програм і місцевих ініціатив.

Вже сьогодні можна констатувати значні успіхи в цьому напрямку, що підтверджується суттєвим збільшенням обсягу бюджетних коштів, передбачених на 2025 рік для реалізації інклюзивних проєктів у порівнянні з 2024 роком. Тому, у найближчі роки слід очікувати активізації процесів як удосконалення законодавчої бази у сфері захисту прав осіб з інвалідністю, так

і розробки практичних механізмів, які сприятимуть реалізації цих прав на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Київська міська рада. У столиці проживають понад 150 тисяч людей з інвалідністю, з них близько 9,5 тисяч набули інвалідність внаслідок війни. URL: https://kmr.gov.ua/uk/content/u-stolyci-prozhyvayut-ponad-150-tysyach-lyudey-z-invalidnistyu-z-nyh-blyzko-95-tysyach.
2. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 : станом на 19 черв. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
3. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
4. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII : станом на 8 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 19.12.2017 № 2249-VIII : станом на 19 груд. 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-19#Text.
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII : станом на 15 лист. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/ed20241115#Text.
7. Про затвердження Державної цільової програми "Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю" на період до 2020 року : Постанова Каб. Міністрів України від 01.08.2012 № 706 : станом на 4 черв. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-2012-п#Text.
8. Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 07.04.2021 № 285-р : станом на 7 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2021-р#Text.
9. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 28.12.2016 № 1073-р : станом на 7 квіт. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2016-р#Text.

10. Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю : Указ Президента України від 13.12.2016 № 553/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/553/2016#Text.
11. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
12. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII : станом на 5 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 30.04.2025).
13. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 8 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 : станом на 7 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/
laws/show/392/2020#Text.
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text.
16. Факультативний протокол до Конвенції про права осіб з інвалідністю: Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 : станом на 6 лип. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g72#Text (дата звернення: 30.04.2025).
17. Situation of Human Rights in Ukraine in the Context of the Armed Attack by the Russian Federation. 24 February — 15 May 2022. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 29 June 2022. 50 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/
default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-EN.pdf.
18. Цілі сталого розвитку. United Nations Development Programme. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku.